УДК 94(477)«195»:329.14-055.2 **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-10

ЖІНКА В НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ ПІДПІЛЛІ: МІЖ ГЕРОЇЧНИМ ЕПОСОМ ТА ТРАВМОЮ ПОВСЯКДЕННЯ

С. С. Ващенко
Запорізький національний університет
martellzp@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-8934-4968

С. М. Білівненко
Запорізький національний університет
bilivnenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6724-5932

А. В. Кривко
аспірант ЗНУ
anton.kryvko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7063-3650

Ключові слова: ОУН, УПА, жіноча участь, ґендерна історія, антропологія повсякдення, травма, ГУЛАГ.

Дослідження жіночої участі в українському визвольному русі середини XX століття пройшло шлях від радянської криміналізації та діаспорної глорифікації до сучасного глибокого антропологічного аналізу. У статті розглядається еволюція образу «жінки з лісу», де на зміну ідеологічним штампам приходить вивчення реального досвіду виживання в умовах абсолютної ворожості середовища. Автор аналізує фізичні та психологічні випробування підпільниць: від «гасової хвороби» у замаскованих криївках та екстремальної медицини до складних викликів гігієни та фізіології. Окрему увагу приділено функціональним ролям жінок як розвідниць, зв'язкових та організаторок логістичної системи «магазинування», що трималася на плечах селянок. Через призму его-документів розкрито трагічний вимір материнства в підпіллі, де жінки змушені були обирати між безпекою організації та життям власних дітей. Фінальним актом дослідження стає опір українок у таборах ГУЛАГу, зокрема під час Кенгірського повстання, де збереження ідентичності та солідарність стали формою перемоги над тоталітарною системою. Досвід учасниць підпілля постає як унікальний приклад трансформації побуту на зброю, а власного життя – на фундамент національної пам'яті.

WOMAN IN THE NATIONALIST UNDERGROUND: BETWEEN HEROIC EPIC AND EVERYDAY TRAUMA

S. S. Vashchenko
Zaporizhzhia National University

S. M. Bilivnenko
Zaporizhzhia National University

A. V. Kryvko
postgraduate Zaporizhzhia National University

Keywords: OUN, UPA, women's participation, gender history, everyday anthropology, trauma, Gulag.

Research into women's participation in the Ukrainian liberation movement of the mid-20th century has gone from Soviet criminalization and diaspora glorification to contemporary in-depth anthropological analysis. This article examines the evolution of the image of the «woman from the forest», where ideological clichés have been replaced by a study of the real experience of survival in an environment of absolute hostility. The author analyzes the physical and psychological trials of female underground fighters: from «gasoline sickness» in camouflaged hideouts and extreme medicine to complex challenges of hygiene and physiology. Special attention is paid to the functional roles of women as scouts, couriers, and organizers of the logistics system of «shopping», which was supported by peasant women. Through the prism of ego-documents, the tragic dimension of motherhood in the underground is revealed, where women were forced to choose between the safety of the organization and the lives of their own children. The final act of the study is the resistance of Ukrainian women in the Gulag camps, in particular during the Kengir uprising, where the preservation of identity and solidarity became a form of victory over the totalitarian system. The experience of the underground participants stands as a unique example of the transformation of everyday life into a weapon and of their own lives into the foundation of national memory.

Актуальність теми: Дослідження жіночої участі в українському визвольному русі пройшло складний шлях від повного заперечення до глибокого антропологічного аналізу. Історіографічний процес можна умовно поділити на три етапи, кожен з яких формував специфічний образ «жінки з лісу».

У радянській історіографії та пропаганді тема жінок в ОУН-УПА розглядалася виключно крізь призму криміналізації. Офіційний дискурс використовував терміни «бандитка», «співмешканка», «німецька посіпака». Учасниць національного підпілля зображували як аморальних осіб, позбавлених ідеологічних переконань, чия роль зводилася до обслуговування побутових та сексуальних потреб підпільників. Метою цього наративу була дегуманізація ворога та руйнування традиційного для української культури образу жінки-берегині. Документи НКВС-МДБ (Галузевий державний архів СБУ – Фонд 13, Справа 372[1]), які фіксували арешти та допити, хоч і є цінним джерелом фактів, потребують критичного підходу через специфіку їх створення (тортури, фальсифікації). В той же час, через діяльність діаспорних видань почався покроковий процес «реабілітації», в якому важливу роль зайняв багатотомний проєкт «Літопис УПА», започаткований у 1970-х роках у Канаді. Зокрема, 23-й том «Медична опіка в УПА» став фундаментом для вивчення структури Українського Червоного Хреста[2]. Однак ранні праці часто впадали в іншу крайність – глорифікацію. Жінка поставала як ідеалізована героїня, позбавлена страху, сумнівів та фізіологічних потреб. Цей підхід, хоч і важливий для відновлення національної пам'яті, часто ігнорував трагізм повсякдення.

Справжній прорив у дослідженні теми відбувся в останнє десятиліття завдяки застосуванню методології ґендерної історії та усної історії. Оксана Кісь у своїй фундаментальній монографії «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (2017)[3] та статтях про національну фемінність здійснила революційний зсув фокусу. Вона аналізує не лише подвиги, а й стратегії виживання, жіночу тілесність, материнство в неволі та солідарність як зброю проти тоталітарної системи. Кісь доводить, що збереження традиційних жіночих ролей (вишивання, турбота про зовнішність) в умовах табору було формою резистансу (опору), а не ознакою слабкості.

Марта Гавришко у книзі «Долаючи тишу. Жіночі історії війни»[4] (2018) піднімає найбільш табуйовані теми: сексуальне насильство (як з боку ворога, так і всередині підпілля) та гендерну дискримінацію жінок на війні. Її праці деконструюють міф про «асексуальність» підпілля і показують жінку як об'єкт подвійного тиску.

[1] Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР, Спр. 372. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності ОУН – http://old.avr.org.ua/index.php/COLL/17/?a=1

[2] Літопис Української Повстанської Армії т. 23: Медична опіка в УПА – https://diasporiana.org.ua/memuari/12807-litopis-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi-t-23-medichna-opika-v-upa/

[3] Оксана Кісь «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с., іл.).

[4] Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.

Не можна не звернути увагу на значний науковий доробок історикині Роксолони Попелюк[5], яка в своїх статтях часто звертається до тематик досвіду жінок в ОУН та УПА, посилаючись на оригінальні автобіографії.

Володимир В'ятрович у своїй праці «Історія з грифом «Секретно»» розкриває механізми агентурних ігор НКВС, детально описуючи долі жінок, які стали інструментами або жертвами спецслужб[6].

Важливим джерелом залишається мемуаристика самих учасниць: Марії Савчин («Тисяча доріг»)[7], Галини Коханської («З Україною в серці»)[8], які надають унікальний погляд «зсередини».

Історія українського визвольного руху середини XX століття, якщо відкинути суху статистику бойових зіткнень та політичних декларацій, постає перед дослідником як грандіозна і водночас трагічна антропологічна катастрофа, в якій людський організм і психіка були змушені функціонувати в режимах, що заперечують базові закони біології. Особливо гостро ця екзистенційна межа відчувається в історії жінок, які стали невід'ємною частиною структури Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА). Їхня війна розгорталася не лише на полі бою, а передусім у замкнених, задушливих просторах підземелля, де ворогами ставали не тільки загони НКВС, а й сама криївка, насичена затхлим повітрям, відсутністю води та темрявою. Це дослідження має на меті реконструювати повсякденне життя, фізіологічні випробування та психологічні драми жінок-підпільниць, спираючись на збережені его-документи, спогади учасниць та токсикологічні дані, що дозволяють по-новому поглянути на феномен виживання в умовах абсолютної ворожості середовища.

За класифікацією Оксани Кісь[9], можна виділити різні рівні залучення жінок до діяльності ОУН та УПА, які відрізнялися ступенем інтегрованості в підпільні структури, характером виконуваних завдань і рівнем особистого ризику. Повна, всебічна участь означала входження до складу ОУН та/або УПА з повним підпорядкуванням вимогам підпільного життя, перебуванням на нелегальному становищі, часто поза межами власного регіону, в умовах глибокого підпілля, а також виконанням постійних обов'язків і відповідальністю за окремі напрями роботи чи визначені території. Часткова активна участь передбачала виконання окремих функцій за місцем проживання без переходу на нелегальне становище; до неї належали зв'язкові, кур'єри, розвідниці, санітарки, провідниці, зокрема діти та підлітки, які діяли легально, але на власний страх і ризик. Принагідна, періодична допомога з боку симпатиків полягала у виконанні тилових функцій – забезпеченні продовольством, підтримці й обслуговуванні криївок, наданні санітарно-гігієнічної та логістичної допомоги, а також у переховуванні матеріальних запасів і підпільної літератури.

Входження жінки у всебічну участь в підпілля починалося зі зміни сенсорного сприйняття реальності, де світ звужувався до розмірів криївки – замаскованого бункера, викопаного в землі, де поняття дня і ночі втрачали свій астрономічний сенс, змінюючись на графіки чергувань та виходів на зв'язок. Основним джерелом енергії в цьому підземному світі був гас. Він горів у лампах, забезпечуючи скупе світло для друкарок і штабістів, він використовувався в пальниках для приготування їжі. Однак в умовах конспірації, яка вимагає ретельного маскування вентиляційних отворів (щоб пара чи дим не видали розташування схованки в зимовому лісі) гас перетворювався на повільного вбивцю. У середовищі підпільників виник термін, що описував специфічний стан організму, викликаний хронічною інтоксикацією продуктами горіння нафтопродуктів – «гасова хвороба»[10]. Хоча в тогочасних польових умовах неможливо було провести детальні клінічні дослідження, сучасна токсикологія дозволяє нам ретроспективно діагностувати цей стан і зрозуміти ступінь фізичних страждань, яких зазнавали жінки, що проводили в бункерах місяці, а іноді й роки.

Медичні джерела свідчать, що вдихання парів гасу викликає ефекти, схожі на сп'яніння: ейфорію, що змінюється депресією, порушення координації рухів та сплутаність свідомості. Для жінок, які часто виконували роботу, що вимагала високої інтелектуальної концентрації – ведення документації, шифрування радіограм, надання медичної допомоги – цей стан був катастрофічним. Вони змушені були працювати, перемагаючи постійний

[5] Роксолана Попелюк, публіцистичні статті – https://localhistory.org.ua/authors/roksolana-popeliuk/

[6] Володимир В'ятрович, «Історія з грифом "Секретно"». Центр дослідж. визвол. руху. – Львів: Часопис, 2012.

[7] Марія Савчин, Тисяча доріг: (Спогади) / Марія Савчин. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995. – 591 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_UPA/Tom_28_Savchyn_M_Tysiacha_dorih_Spohady/

[8] Галина Коханська, З Україною у серці. Спомини – https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13073/file.pdf

[9] Кісь Оксана. «Жіноче питання» в ідеології і пропаганді ОУН і УПА. *Народознавчі зошити*, № 1, 2018. С. 91–102.

[10] Koschier, F. J. (1999). Toxicity of middle distillates from dermal exposure. Drug Chem Toxicol 22, 155–64.

головний біль і нудоту. Окрім того, гас, потрапляючи на шкіру, викликав хімічні опіки та дерматити. В умовах відсутності проточної води та стерильних перев'язувальних матеріалів, шкірні ураження швидко інфікувалися. Спогади Ірини Левчанівської та інших учасниць спротиву дають уявлення про те, якими архаїчними методами доводилося підтримувати гігієну. Коли мило ставало недосяжним дефіцитом, жінки зверталися до давніх народних рецептів, використовуючи попіл (золу) для прання білизни[11]. Лужний розчин, отриманий із золи, був ефективним розчинником бруду, але він нещадно роз'їдав руки, перетворюючи шкіру на суцільну рану. Це була щоденна побутова каторга: прати закривавлені бинти або заплісняві одяг у крижаній воді або лужному розчині в напівтемряві криївки, знаючи, що запах чистоти все одно швидко зміниться стійким смородом гасу, поту і гниючих ран[12].

В умовах гострого браку води, відсутності змінної білизни та будь-яких спеціальних гігієнічних засобів менструація перетворювалася для жінок на серйозне фізичне й психологічне випробування. Про дотримання сучасних стандартів гігієни не могло бути й мови – вони залишалися недосяжною розкішшю. У повсякденній практиці жінки змушені були використовувати підручні матеріали: шматки тканини, зношений одяг або марлю. Найскладнішим виявлявся догляд за цими імпровізованими засобами – їх прання та сушіння. Виносити їх назовні було небезпечно через ризик демаскування криївки й водночас викликало сильний сором у присутності чоловіків-повстанців. Тому часто їх сушили безпосередньо на тілі або приховували під матрацами, що сприяло розвитку бактеріальних інфекцій і погіршенню санітарних умов[12].

Постійний стрес, недостатнє харчування, холод і надмірне фізичне навантаження нерідко спричиняли аменорею – припинення менструального циклу. Хоча це тимчасово знімало частину гігієнічних труднощів, водночас такий стан був тривожним сигналом глибокого виснаження організму й у багатьох випадках мав тяжкі наслідки, зокрема призводив до незворотного безпліддя[13]. Окрім цього, жінки масово потерпали від запальних захворювань сечостатевої системи – циститів, аднекситів, що були наслідком систематичного переохолодження, адже їм доводилося годинами лежати в засідках на снігу або спати в сирих, непрогрітих землянках.

Питання продовольчого забезпечення, або «магазинування», як це називалося в документах ОУН, було ще однією сферою, де жіноча праця була критичною, але невидимою. Система заготівель була розроблена з урахуванням можливості тривалої блокади та тактики «випаленої землі». Архівні документи, зокрема наказ обласного військового командира «Остапа» від 24 лютого 1944 року, розкривають детальний перелік продуктів, необхідних для функціонування підпільної армії. До переліку цих продуктів, призначених для заготівлі, входили жири (так звані «товщі»), м'ясо, бобові культури – зокрема горох і квасоля, різні види круп (вівсяна, ячмінна, гречана), макаронні вироби, борошно, сіль і кава, а також овочі й приправи – цибуля, часник, городина, петрушка. Окрему категорію становили зернові культури, зокрема жито, пшениця, овес і ячмінь[14].

Жінки на рівні станиць відповідали за технологічний процес консервації. М'ясо потрібно було не просто засолити, а зробити це так, щоб воно не зіпсувалося протягом року в сирій землі. Борошно треба було просушити і упакувати так, щоб уникнути плісняви. Це була гігантська логістична операція, яка трималася на плечах селянок та підпільниць. Саме завдяки цій системі «магазинування» УПА могла діяти автономно протягом тривалого часу, не залежачи від зовнішніх поставок[15].

Окремою, надзвичайно драматичною сторінкою в історії підпілля є медицина. Жінки-медики в УПА працювали в умовах, які неможливо порівняти навіть з фронтовими шпиталями регулярних армій. Тут не було тилу, не було евакуації, а операційною ставала будь-яка хата чи землянка. Історія порятунку командира тактичного відтинку «Чорний ліс» Василя Андрусяка («Різуна») є хрестоматійним прикладом хірургічного екстремалізму, де професіоналізм межував з холоднокровністю заради порятунку життя. Поранення «Різуна» в плече призвело до розвитку гангрени, що вимагало негайної ампутації. Операцію проводили в умовах повної відсутності спеціалізованого інструментарію. Ключову роль в асистуванні хірургу відіграла медсестра під псевдо «Зена». Вона була операційною

[11] Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.

[12] Великдень в УПА | Збруч https://zbruc.eu/node/64846

[13] Повсякденне життя українських повстанців на Прикарпатті (1940–1950-ті, доступ отримано січня 23, 2026, https://chtyvo.org.ua/authors/Hrynyk_Liliia/Povsiakdenne_zhyttia_ukrainskykh_povstantsiv_na_Prykarpatti_19401950-ti_rr.pdf

[14] Борщ по-бандерівськи. Гастрономічна культура «лісової армії» – https://www.istpravda.com.ua/articles/54cfa623d3734/

[15] Ю. Нестор, ГАСТРОНОМІЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ «ЛІСОВОЇ АРМІЇ – Центр досліджень визвольного руху, https://cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/nestor.doc

сестрою високої кваліфікації, здатною діяти чітко і без емоцій у критичний момент. Спогади лікаря детально описують хід операції, від яких холоне кров. Для розрізання м'яких тканин використовували ампутаційний ніж, але кістку довелося перепилювати звичайною пилкою, взятою з сільської кузні. Фраза лікаря «Пилка пилить добре» у своїй лаконічності передає весь жах ситуації. «Зена» забезпечувала гемостаз, подавала інструменти, обробляла рану, поки хірург формував куксу, зсуваючи окістя і перев'язуючи судинно-нервовий пучок.

Ця операція відбулася не в стерильній тиші клініки, а під постійною загрозою смерті. Одразу після операції, коли пораненого командира евакуювали, медична група, зупинившись на ночівлю в селі Бережниця, потрапила в облаву. «В селі большевики!» – цей крик став сигналом до бою. Медсестра «Зена» разом з іншими виривалася з оточеної хати під перехресним вогнем кулеметів. Один з вояків загинув на порозі, решта, відстрілюючись, бігли до лісу. Цей епізод ілюструє подвійне навантаження на жінку-медика в УПА: вона повинна була мати руки хірурга, щоб рятувати життя, і ноги солдата, щоб рятувати власне[16].

Якщо медична служба вимагала фізичної витривалості, то розвідка та служба безпеки (СБ) ОУН потребували від жінок акторської майстерності, психологічної проникливості та готовності до смертельного ризику. Жінки були ідеальними кур'єрами та розвідницями, оскільки викликали менше відчуття загрози у окупаційної влади. Проте ця «легкість» була оманливою. Історія Стефанії Костюк («Марти») розкриває механіку агентурної роботи та смертельні ігри з спецслужбами противника.

Свій шлях у підпілля Стефанія почала ще гімназисткою, виконуючи доручення районного провідника. Одним із найбільш показових епізодів її біографії стала супровідна місія 1942 року, коли їй довелося рятувати високопоставленого члена ОУН. Під час поїздки потягом виникла загроза німецької перевірки. Її супутник, оцінивши ситуацію, запитав: «Друже Марто, а ви вмієте стрибати з поїзда?». Це питання було риторичним. Вони вистрибнули на повному ходу. Стефанія, яку просто виштовхнули з вагона, котилася насипом, отримавши важкі забої, але це врятувало життя і їй, і її підопічному. Лише через півстоліття вона дізналася, що тим чоловіком був Микола Лебідь – керівник СБ ОУН, одна з найбільш розшукуваних осіб у Європі. Цей стрибок у березневу багнюку став метафорою її подальшого життя: стрибок у невідоме без права на страх[17].

Пізніше, пройшовши професійний вишкіл у спецшколі під керівництвом майора армії УНР Костянтина Петера («Сокола»), Стефанія отримала навички контррозвідки, які дозволили їй викрити тактику радянських спецслужб. НКВС створював легендовані псевдобоївки УПА – загони, що складалися з агентів, переодягнених у повстанську форму, які грабували та вбивали місцеве населення з метою дискредитації руху опору. Під час виконання завдання Стефанія зіткнулася з такою групою. Її насторожила неприродна поведінка вояків: ідеальна новенька форма, вишиванки, тризуби на мазепинках, але при цьому – мовчазність. Коли подруга Стефанії навмисно наступила на ногу одному з «повстанців», той автоматично вигукнув російською: «Извінітє!». Ця миттєва реакція видала цілу диверсійну групу, підготовлену НКВС. Завдяки спостережливості та витримці Стефанії, яка не подала виду, що розкрила ворога, справжнє командування УПА отримало інформацію про місцезнаходження провокаторів. Цей епізод демонструє, що жінки в розвідці були не просто кур'єрами, а аналітиками, здатними розпізнавати найтонші нюанси поведінки ворога[18].

Унікальним за своїм масштабом і географією є досвід Галини Голояд («Марти Гай»), зв'язкової члена Проводу ОУН Петра Федуна («Полтави»). Виконуючи наказ Романа Шухевича щодо розгортання підпільної мережі на східноукраїнських теренах, у червні 1949 року вона разом із Марією Бодьо вирушила на Чернігівщину – до села Стара Рудня (нині Сновський район), розташованого поблизу кордону з Росією. Після легалізації за фальшивими документами жінки займалися агітаційною роботою, вивчали настрої місцевого населення та поширювали підпільні матеріали. Їм вдалося не лише сформувати осередок підпілля, а й підготувати криївку, яка, ймовірно, була найпівнічнішим бункером УПА на території України. Цей епізод переконливо спростовує уявлення про суто регіональний характер бандерівського руху, водночас демонструючи здатність жінок-підпільниць діяти

[16] Літопис Української Повстанської Армії т. 23: Медична опіка в УПА – https://diasporiana.org.ua/memuari/12807-litopis-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi-t-23-medichna-opika-v-upa/

[17] Марія Савчин, Тисяча доріг: (Спогади) / Марія Савчин. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995 . – 591 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_UPA/Tom_28_Savchyn_M_Tysiacha_dorih_Spohady/

[18] Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.

в цілковито ворожому середовищі, далеко від основних організаційних центрів[19].

Однією з найбільш драматичних сторінок протистояння між Службою безпеки ОУН та радянськими спецслужбами є історія Людмили Фої («Апрєльська» / «Перелесник»). Заарештована в Києві у 1944 році, вона зазнала жорстоких допитів і була змушена погодитися на співпрацю з НКВС під псевдонімом «Апрєльська» з метою проникнення в підпілля. Однак, опинившись на волі, Фоя повідомила СБ ОУН про своє вербування, що стало початком складної оперативної гри. Вона передавала радянським кураторам дезінформацію, підготовлену підпільною контррозвідкою, вводячи їх в оману[17]. Згодом Людмила перейшла на нелегальне становище під псевдонімом «Перелесник». Її загибель набула символічного виміру: оточена оперативною групою МДБ, вона вела бій, намагаючись врятувати пораненого побратима, а усвідомивши неминучість захоплення, підірвала себе гранатою, знищивши при цьому важливі документи. За свідченнями чекістів, особливе враження на них справило те, що їхнім тривалим і невловимим противником виявилася молода жінка[20].

Трагічним прикладом зламаної людської волі є доля Артемізії Галицької («Мотрі»), провідниці ОУН на Буковині, яка стала об'єктом однієї з найцинічніших спецоперацій НКВС. У грудні 1944 року вона потрапила в засідку й, намагаючись уникнути полону, здійснила спробу самогубства, вистреливши собі в голову, однак залишилася живою. У лікарні Галицька намагалася довести себе до смерті, роздряпуючи рани, проте медики врятували її для подальших допитів. Слідство застосувало поєднання фізичного насильства, психологічного тиску та медикаментозного впливу в межах операції «Фанатики». Їй демонстрували сфальсифіковані матеріали, які мали переконати, що соратники зрадили її, а організація відмовилася від неї. Під цим тиском вона дала свідчення, що призвели до викриття значної частини буковинського підпілля. Протоколи допитів у справі № 67446 містять детальні відомості про сотні учасників руху. Її історія є болісним нагадуванням про межі людської витривалості перед репресивним механізмом тоталітарної держави[21].

Контрастом до цього є приклади жінок, яким вдалося зберегти ініціативу й внутрішню стійкість навіть у крайніх обставинах. Ірина Тимочко («Христя»), провідниця надрайону «Верховина» на Закерзонні, під час бою 1947 року поблизу Перунки проявила виняткову кмітливість і холоднокровність. Опинившись разом із пораненим побратимом проти польського підрозділу, вона використала несправний кулемет ППШ, який лише імітував звук стрільби, щоб створити враження щільного вогню. Цей обман змусив противника залягти й дозволив їй вирватися з оточення. За бойову майстерність і невловимість польські військові дали їй прізвисько «Сатана у спідниці»[22].

Інший вимір жіночої участі у визвольному русі репрезентує Ірина Сеник («Леся»), членкиня ОУН із 1941 року та зв'язкова Крайового проводу. Її діяльність була зосереджена насамперед на комунікаційній та ідеологічній роботі. Заарештована у 1945 році, вона пройшла через сталінські табори, де згодом стала відомою поетесою, дисиденткою та членом Української Гельсінської групи. Матеріали її архівно-кримінальної справи свідчать, що навіть в умовах тривалого тиску вона зберігала конспіративну легенду й не розкрила ключової інформації про підпільну мережу[23].

Найтрагічнішим виміром жіночого досвіду в підпіллі було материнство. Вагітність ставала вироком, який змушував жінку обирати між життям дитини та безпекою організації. Діти підпільників з моменту народження були приречені на сирітство або життя під чужими іменами. Доля Марії Савчин («Марічки»), дружини полковника Василя Галаси, є прикладом цієї трагедії. Опинившись у пастці в Польщі з малим сином на руках, вона усвідомила, що дитина стане інструментом шантажу в руках спецслужб. «Вони вже відривають його від мене… А може, й принесуть його до мене під час тортур і покажуть, щоб ослабити мою волю», – ці думки, зафіксовані в її спогадах, передають жахливу дилему матері. Марія обрала втечу, залишивши сина у чужих людей, щоб врятувати чоловіка і продовжити боротьбу. Її стрибок з вікна будинку, де вона переховувалася, був не менш відчайдушним, ніж стрибок Стефанії Костюк з потяга, але психологічна ціна була незмірно вищою[24].

[19] ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ГАЛИНИ ГОЛОЯД – «МАРТИ ГАЙ» – https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12931/file.pdf

[20] Людмила Фоя – агент «Апрельская», повстанець «Перелесник» | Історична правда, доступ отримано січня 20, 2026, https://www.istpravda.com.ua/digest/2016/05/6/149077/

[21] Історія з грифом «Секретно»: Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради, доступ отримано січня 20, 2026, https://cdvr.org.ua/21501/2011/05/19/

[22] «Сатана» у спідниці або ж підпільниця, яку оминають кулі – https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/06/13/152589/

[23] Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.

[24] Марія Савчин, Тисяча доріг: (Спогади) / Марія Савчин. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995. – 591 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_UPA/Tom_28_Savchyn_M_Tysiacha_

Подібну драму пережила Ольга Ільків («Роксоляна»), зв'язкова Романа Шухевича. Її материнство було частиною складної конспіративної гри. Для забезпечення легалізації Головного командира УПА вона, маючи власних дітей, фіктивно одружилася з його охоронцем Любомиром Полюгою[20]. Після її арешту радянська влада застосувала практику «перевиховання» дітей ворогів народу. Донька Звенислава та син Володимир були вилучені та поміщені до інтернату. Їм змінили прізвища: замість Ликота (прізвище загиблого батька) або Ільків, вони стали Бойками. Володимир став Андрієм, Звенислава – Вірою. Система намагалася стерти їхню родову пам'ять, виховуючи в дусі ненависті до тих ідеалів, за які боролися їхні батьки. Ольга Ільків, перебуваючи в ув'язненні, роками шукала своїх дітей, пишучи вірші, в яких зверталася до «Вірці» та «Андрійка», кодуючи в поетичних рядках свою материнську любов, яку не могла висловити особисто. Це була форма боротьби за ідентичність своїх нащадків, боротьби, яка тривала навіть за ґратами[25].

Фінальним актом трагедії та героїзму жінок-підпільниць став ГУЛАГ. Після арештів та вироків тисячі українок опинилися в таборах Казахстану та Сибіру. Але й там вони не припиняли опору. Кенгірське повстання 1954 року стало апогеєм цього протистояння. У табірному побуті жінки виготовляли голки з риб'ячих кісток для вишивання. Рибні кістки, знайдені в табірній баланді, ретельно шліфували об каміння, робили вушко – і цей примітивний інструмент дозволяв створювати вишивки на клаптиках тканини. Це було не просто рукоділля, це була терапія збереження особистості, доказ того, що навіть у концтаборі жінка залишається творцем[26].

Коли адміністрація табору кинула на придушення повстання танки Т-34, саме жінки вийшли на першу лінію оборони. Сподіваючись на залишки гуманності у радянських солдатів, вони взялися за руки і стали живим ланцюгом перед броньованими машинами. Однак тоталітарна машина не знала жалю. Спогади учасників повстання свідчать про те, як танки на повній швидкості врізалися в натовп жінок, чавлячи їх гусеницями. «Танки просто живцем давили українських жінок», – ці слова свідків фіксують момент остаточної дегуманізації системи. Жінки гинули, тримаючись за руки, багато з них співали релігійні пісні або гімн. Це було зіткнення двох цивілізацій: механізованої бездушної сили та крихкої, але незламної людяності[27].

Стефанія Костюк, яка також пройшла через пекло ГУЛАГу, згадувала про голодні муки, коли 300 грамів хліба на день були єдиною їжею, про відкриті рани, що гнили без лікування. [28]Проте система ГУЛАГу, незважаючи на жорстокість придушення повстань, була приречена. Опір, кістяком якого були українські націоналісти, підірвав економічну та дисциплінарну основу табірної імперії. Жінки, які вижили – Марія Савчин, Ольга Ільків, Стефанія Костюк, Ірина Левчанівська – пронесли свою правду через десятиліття мовчання, щоб засвідчити: їхня війна не закінчилася в криївці чи в таборі, вона тривала доти, доки не була відновлена пам'ять про кожну краплину пролитої крові і кожне забуте дитяче ім'я. Їхній досвід – це унікальний приклад того, як в умовах тотального знищення дух перемагає матерію, а любов до свободи виявляється сильнішою за інстинкт самозбереження. Це історія про те, як жінки перетворили побут на зброю, медицину на подвиг, а власне життя – на фундамент нації.

dorih_Spohady/

[25] Ольга Ільків, зв'язкова Романа Шухевича – https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/22/158327/

[26] Seasons in Hell – How the Gulag grew. – Anne Applebaum, https://www.anneapplebaum.com/2003/04/14/seasons-in-hell-how-the-gulag-grew/

[27] Брали за руки і кидали під танки». Спогади учасниці Кенгірського повстання https://localhistory.org.ua/texts/statti/brali-za-ruki-i-kidali-pid-tanki-spogadi-uchasnitsi-kengirskogo-povstannia/

[28] Seasons in Hell – How the Gulag grew. – Anne Applebaum, https://www.anneapplebaum.com/2003/04/14/seasons-in-hell-how-the-gulag-grew/

References

Borshch po-banderivsky. Hastronomichna kultura «lisovoi armii» – https://www.istpravda.com.ua/articles/54cfa623d3734/

«Braly za ruky i kydaly pid tanky». Spohady uchasnytsi Kenhirskoho povstannia – https://localhistory.org.ua/texts/statti/brali-za-ruki-i-kidali-pid-tanki-spogadi-uchasnitsi-kengirskogo-povstannia/

Haluzivyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, F. 13. Kolektsiia drukovanykh vydan KHB URSR, Spr. 372. Zbirnyk dokumentiv pro strukturu ta kharakter antyradianskoi diialnosti OUN – http://old.avr.org.ua/index.php/COLL/17/?a=1

Halyna Kokhanska, Z Ukrainoiu u sertsi. Spomyny – https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13073/file.pdf

Havryshko M. Dolaiuchy tyshu: zhinochi istorii viiny. – KH.: Klub simeinoho dozvillia, 2018. – 240 s.

Istoriia z hryfom «Sekretno»: Bochka dlia Motri, abo Istoriia odniiei zrady – https://cdvr.org.ua/21501/2011/05/19/

Kis Oksana. «Zhinoche pytannia» v ideolohii i propahandi OUN i UPA. Narodoznavchi zoshyty, № 1, 2018. S. 91–102.

Koschier, F. J. (1999). Toxicity of middle distillates from dermal exposure. Drug Chem Toxicol 22, 155–64.

Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii t. 23: Medychna opika v UPA – https://diasporiana.org.ua/memuari/12807-litopis-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi-t-23-medichna-opika-v-upa/

Liudmyla Foia – ahent «Aprielskaia», povstanets «Perelesnyk» | Istorychna pravda – https://www.istpravda.com.ua/digest/2016/05/6/149077/

Mariia Savchyn, Tysiacha dorih: (Spohady) / Mariia Savchyn. – Toronto; Lviv: Litopys UPA, 1995. – 591 s. – https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_UPA/Tom_28_Savchyn_M_Tysiacha_dorih_Spohady/

Oksana Kis «Ukrainky v HULAHu: vyzhyty znachyt peremohty» (Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2017. – 288 s., il.)

Oksana Kis (Lviv, Ukraina) zhinochyi dosvid uchasti v natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh – https://keui.files.wordpress.com/2011/01/06_kis.pdf

Olha Ilkiv, zv'iazkova Romana Shukhevycha – https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/22/158327/

Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh povstantsiv na Prykarpatti (1940–1950-ti) – https://chtyvo.org.ua/authors/Hrynyk_Liliia/Povsiakdenne_zhyttia_ukrainskykh_povstantsiv_na_Prykarpatti_19401950-ti_rr.pdf

Roksolana Popeliuk, publitsystychni statti – https://localhistory.org.ua/authors/roksolana-popeliuk/

«Satana» u spidnytsi abo zh pidpilnytsia, iaku omynaiut kuli – https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/06/13/152589/

Seasons in Hell – How the Gulag grew. - Anne Applebaum – https://www.anneapplebaum.com/2003/04/14/seasons-in-hell-how-the-gulag-grew/

Velykden v UPA | Zbruch – https://zbruc.eu/node/64846

Volodymyr Viatrovych, «Istoriia z hryfom «Sekretno»». Tsentr doslidzh. vyzvol. rukhu. – Lviv: Chasopys, 2012.

Yu. Nestor, HASTRONOMICHNA KULTURA UKRAINSKOI «LISOVOI ARMII» – Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu – https://cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/nestor.doc

ZHYTTIEVYI SHLIAKH HALYNY HOLOIAD – «MARTY HAI» – https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12931/file.pdf